

চন্দনা গোস্বামীৰ পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ উপন্যাসত প্ৰকাশিত সমাজ জীৱনৰ চিত্ৰ

মিনাক্ষী বৰুৱা

গৱেষক, অসমীয়া বিভাগ

সংক্ষিপ্তসাৰ : অসমীয়া ঐতিহাসিক উপন্যাসৰ আৰম্ভণি ঘটে ‘জোনাকী’ৰ যুগতে (১৯৮৯-১৯০০)। লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাৰ পদুম কুঁৱৰী’ (১৮৯১), পদ্মনাথ গোহাঞিবৰুৱাৰ ‘ভানুমতী’ (১৮৯১) আদি কৰি বৰজীকান্ত বৰদলৈৰ ‘বহুদৈ লিগিৰী’ (১৯৩০), ‘মনোমতী’ (১৯০০), ‘ৰংগিলী’ (১৯২৫), নিৰ্মল ভকত’ (১৯২৬), ‘তাম্ৰেশ্বৰী মন্দিৰ’ (১৯২৬), ‘দন্দুৱাদ্ৰোহ’ (১৯০৯), পদ্ম বৰকটকীৰ ‘কোনো খেদ নাই’ (১৯৬৩), ত্ৰৈলোক্য ভট্টাচাৰ্যৰ ‘সাঁচিপাতৰ পুথি’ (১৯৭৩), ‘চৰাইদেউ’ (১৯৭৭), নৱকান্ত বৰুৱাৰ ‘ককাদেউতাৰ হাড়’ (১৯৭৩), ‘গড়মা কুঁৱৰী’ (১৯৮০), দেৱেন্দ্ৰনাথ আচাৰ্যৰ ‘কালপুৰুষ’ (১৯৭৬), ‘জঙ্গম’ (১৯৮২), ধীৰেণ বৰঠাকুৰৰ ‘বাঈচাহেবা’ (১৯৮০) আদি এই শ্ৰেণীৰ উপন্যাস। একবিংশ শতিকাৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় দশকৰ লেখিকাৰ উপন্যাসসমূহলৈয়ো যদি লক্ষ্য কৰা যায় তেন্তে দেখা যায় যে বেছিভাগ উপন্যাসেই ঐতিহাসিক উপন্যাস। তাৰ ভিতৰত উল্লেখ কৰিব পাৰি-বীতা চৌধুৰীৰ ‘দেওলাংখুই’ (২০০৫), পূৰ্ববী বৰমুদৈৰ ‘শান্তনুকুলনন্দন’ (২০০৫), চন্দনা গোস্বামীৰ ‘পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ’ (২০০৯), ইলা বৰগোহাঞিৰ ‘কুৰঙ্গয়িনী’ (২০০৬), জুৰি বৰগোহাঞিৰ ‘নাংফা’ (২০১০), তুলিকা শইকীয়াৰ ‘চাৰিশাল গোসাঁনীৰ তেজ’ (২০১৩), দীপ্তি দত্ত কলিতাৰ ‘সোণৰ ৰজা’ (২০১৫), জুৰি শইকীয়াৰ ‘সৌমাৰ নন্দিনী’ (২০১৫), ৰুমী লস্কৰ বৰাৰ ‘কালান্ধি’ (২০১৫), ইত্যাদি। চন্দনা গোস্বামীৰ পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ উপন্যাসখনৰ পটভূমিটো ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ। আহোম ৰজা চুকাংফাৰ দিনৰে পৰা চুডাংফাৰ ৰাজত্বলৈকে এক দীঘলীয়া কাহিনীৰ বৰ্ণনা আছে। এই কাহিনীটো বৰ্ণনা কৰোঁতে বহু কেইখন সমাজৰ ৰীতি-নীতিৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে।

বীজ শব্দৰাজি : উপন্যাস, সমাজ, আহোম, ৰীতি-নীতি, জোনাকী যুগ।

০.০ অৱতৰণিকা :

অসমীয়া উপন্যাসলৈ বৰঙণি আগবঢ়োৱা লেখিকাসকলৰ ভিতৰত চন্দনা গোস্বামী অন্যতম। চন্দনা গোস্বামীৰ দ্বাৰা ৰচিত দুখন উপন্যাস হৈছে — ‘পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ’ (২০০৯) আৰু ‘কীয়ুম’ (২০১৩)। কীয়ুম উপন্যাসখন মিচিং সম্প্ৰদায়ৰ অতীতক লৈ লিখা। উত্তৰ মেৰু প্ৰদেশৰ চাইবেৰিয়া অঞ্চল, মংগোল মাঞ্চুৰীয়া, চীন, তিব্বতৰ পাছত অৰুণাচলৰ পৰা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ ভূমিত প্ৰৱেশ কৰা মিচিং জনগোষ্ঠীটোৰ শিহৰণকাৰী প্ৰব্ৰজনৰ বৰ্ণনা

আছে। গোস্বামীয়ে পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ উপন্যাসখনৰ বাবে ২০১২ চনত ‘সাহিত্য অকাদেমি বঁটা’ আৰু কায়ুম উপন্যাসৰ বাবে ২০১৭ চনত ‘অসম লুতাদ বঁটা’ লাভ কৰে।

পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ উপন্যাসখনৰ ঘটনাবোৰ বুৰঞ্জীৰ পৰা লোৱা হৈছে। উপন্যাসখনত কমতাৰ ৰজা আৰু আহোম ৰজাৰ মাজত হোৱা বিভিন্ন যুদ্ধ আৰু সম্পৰ্কৰ বিষয়ে বৰ্ণনা আছে। ৰাজনী কুঁৱৰীৰ চৰিত্ৰটোৱে আৰম্ভণিৰে পৰা শেষৰ লৈকে যুগসূত্ৰ স্থাপন কৰি আছে। উপন্যাসখনৰ আৰম্ভণিতে বড়ো-কছাৰী সমাজ এখনৰ বৰ্ণনা পাওঁ। কমতাৰ নৌ-সেনাপতি মৈৰাফুই সাপে দংশন কৰা এটা মৃতপ্ৰায় ল’ৰাক সুস্থ কৰি তুলিছে। ইয়াৰ উপৰিও চুডাংফা ডাঙৰ-দীঘল হোৱা হাবুঙৰ বেণুধৰ দেউৰ বামুণীয়া সমাজখনৰ লগতে ৰ’ইলাৰ ঘৰৰ মিচিং সমাজখনৰ বৰ্ণনা পাওঁ। মিকিৰ সমাজ, কমতাপুৰৰ সমাজ, আহোমৰ সমাজখনো উপন্যাসখনত বৰ্ণিত হৈছে।

০.১ অধ্যয়নৰ উদ্দেশ্য : গৱেষণা পত্ৰখনৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ উপন্যাসখনত বৰ্ণিত বড়ো-কছাৰী, মিচিং, আহোম, মিকিৰ আদি বিভিন্ন সমাজৰ ৰীতি-নীতি, বিশ্বাস আদি সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰা।

০.২ অধ্যয়নৰ পদ্ধতি : গৱেষণা পত্ৰখন প্ৰস্তুত কৰোঁতে বিশ্লেষণাত্মক আৰু বৰ্ণনাত্মক পদ্ধতিৰ সময় লোৱা হৈছে।

০.৩ অধ্যয়নৰ পৰিসৰ : গৱেষণা পত্ৰখনত পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ উপন্যাসখনৰ কাহিনী আৰু বিভিন্ন সমাজৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অধ্যয়নৰ পৰিসৰ ইয়াতে সীমিত থাকিব।

১.০ মূল বিষয়ৰ আলোচনা

১.১ পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ উপন্যাসখনৰ কাহিনী:

‘পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ’ উপন্যাসখনৰ পটভূমিটো ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ। সেই সময়ত কামৰূপ ৰাজ্য পতন ঘটি উজনিখণ্ডত আহোম সাম্ৰাজ্যই বিস্তাৰ লাভ কৰিছিল। কামৰূপ ৰাজ্যৰ পতনৰ মূল কাৰণ

আছিল— পশ্চিমৰ তুৰ্কীৰ আক্ৰমণ। কামৰূপত তুৰ্কীৰ আক্ৰমণে ৰজা-প্ৰজা সকলোকে জুৰুলা কৰি পেলাইছিল। অৱশ্যে কামৰূপৰ ৰজা বাৰ্তু, সমুদ্ৰপাল বা সিদ্ধুৰাজ, বীৰদৰ্প আদি ৰজাৰ ৰাজত্বকালত তেওঁলোকে পাৰদৰ্শিতাৰ বলেৰে তুৰ্কী আক্ৰমণকাৰীক খেদিবলৈ সক্ষম হৈছিল। কামৰূপৰ ৰজা সন্ধ্যা (খ্ৰীঃ ১২৫০-খ্ৰীঃ ১২৭০) ই তুৰ্কীৰ আক্ৰমণৰ বাবেই কামৰূপ এৰি ৰাজধানী পশ্চিম কমতাপুৰলৈ স্থানান্তৰিত কৰি প্ৰথমজনা কমতেশ্বৰ হৈ পৰিছিল। উপন্যাসখনত চতুৰ্থজনা কমতেশ্বৰ প্ৰতাপধ্বজৰ শাসনকালৰ পৰা বিভিন্ন সময়ত ঘটা ঘটনাসমূহ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। পূৰ্বৰ কামৰূপ ৰাজ্যখন শদিয়াৰ পৰা কৰতোৱা নদীলৈকে এক বিস্তৃত অঞ্চল আগুৰি আছিল। তাৰ বিপৰীতে নতুনকৈ গঢ় লৈ উঠা কমতা ৰাজ্যখনৰ চাৰিসীমা উপন্যাসখনত এনেদৰে উল্লেখ কৰিছে—“নতুন কমতা ৰাজ্যই পূৰ্বৰ কামৰূপ ৰাজ্যৰ কিছু অংশ, পশ্চিমৰ কৰতোৱাৰ নামনি অঞ্চলৰ লগতে উত্তৰা-দক্ষিণাকৈ বংগৰ কিছু অঞ্চল সামৰি লৈছে।”^১ অৱশ্যে পূৰ্বৰ কামৰূপ ৰাজ্যৰ চাৰিসীমাৰ কথা কালিকা পুৰাণ আৰু যোগিনীতন্ত্ৰত পোৱা যায়। যোগিনীতন্ত্ৰৰ মতে প্ৰাচীন কামৰূপ ৰাজ্য উত্তৰে— কঞ্জগিৰিৰ পৰা পূবে— দিফুনদী আৰু দক্ষিণে— ব্ৰহ্মপুত্ৰ সঙ্গমৰ পৰা পশ্চিমে কৰতোয়া নদীলৈকে আছিল।

যোগিনীতন্ত্ৰৰ পূৰ্বভাগ।।১১।১৭-১৮ -অত কৈছে—

“কৰতোয়া সমাশ্ৰিতা যাবদিক্ৰবাসিনী।

উত্তৰস্যাং কঞ্জগিৰিঃ কৰতোয়া তু পশ্চিমে।।

তীৰ্থশ্ৰেষ্ঠা দিফুনদী পূৰ্বস্যাং গিৰিকন্যাকে।

দক্ষিণে ব্ৰহ্মপুত্ৰস্যা লাক্ষায়াঃ সঙ্গমাৱধিঃ।

কামৰূপ ইতিখ্যাতঃ সৰ্ব্বশাস্ত্ৰেষু নিশ্চিতঃ।।”^২

উপন্যাসখনত লেখিকাই বৰ কৌশলেৰে এই ভূ-খণ্ডত থকা কছাৰী ৰাজ্য, চুতীয়া ৰাজ্য, আহোম ৰাজ্য, বৰাহী ৰাজ্য, ডিমাচা ৰাজ্য, খাচী ৰাজ্যকে ধৰি বিভিন্ন অঞ্চলৰ ঘটনা দাঙি ধৰিছে। আৰম্ভণিতে কছাৰী ৰাজ্যৰ

লগত কমতাপুৰৰ নৌসেনাপতি মৈৰাঞ্চই কৰা মিতিৰালিৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। কছাৰী ৰজা দাওফাৰ পুত্ৰ গদোক মৈৰাঞ্চই চিকিৎসা কৰি সুস্থ কৰিছে আৰু কছাৰী ৰাজ্যৰ লগত সম্পৰ্কটো বেছি মজবুত কৰিবলৈ দাওফাৰ ভগ্নীৰ কন্যা মামিদিৰ লগত মৈৰাঞ্চৰ বিবাহকাৰ্য সম্পন্ন হৈছে। বৈকুণ্ঠ ঘটত তুৰ্কী আক্ৰমণক প্ৰতিহত কৰিবলৈ কমতা আৰু কছাৰী ৰাজ্যৰ সেনাই একেলগে হৈ যুঁজৰ আখৰা কৰিছে। কিন্তু সেই ভুল তথ্যকে লাভ কৰি উজনিখণ্ডত গঢ় লৈ উঠা আহোম ৰজাই কমতা আক্ৰমণ কৰিবলৈ আহিছে। আহোমৰ আক্ৰমণৰ বাবে কমতাবাসী অলপো সাজু নাছিল। পূব আৰু পশ্চিমৰ পৰা আহোম আৰু তুৰ্কী আক্ৰমণত কমতাপুৰৰ ভেঁটি সম্পূৰ্ণৰূপে দুৰ্বল হৈ পৰিল। সেয়েহে মিত্ৰতাৰ বাবে কমতেশ্বৰ প্ৰতাপধ্বজৰ কন্যা ৰাজনী কুঁৱৰীক আহোম ৰজা চুকাংফালৈ বিয়া দিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দিলে। চুকাংফাইয়ো সেই প্ৰস্তাৱ মানি লৈ বিবাহত সন্মতি প্ৰদান কৰিলে। উল্লেখযোগ্য যে ৰাজনৈতিক মিত্ৰতাৰ বাবে প্ৰথম কমতেশ্বৰ সন্ধ্যাৰ একমাত্ৰ ভগ্নী সুষমা দেৱীক বিয়া দিছিল চুতীয়া ৰাজ্যলৈ। উপন্যাসখনত ৰত্নপালধ্বজৰ পুত্ৰ বিজয়ধ্বজ পাললৈ সন্ধ্যাৰ ভগ্নী সুষমা দেৱীক বিয়া দিয়াৰ কথা উল্লেখ আছে। পদ্মনাথ গোহাঞিবৰুৱাৰ ‘অসমৰ বুৰঞ্জী’ত ৰজাৰ সন্ধ্যাৰ কথা উল্লেখ নাই। তাৰ পৰিৱৰ্তে কমতাপুৰৰ ৰজা নীলধ্বজৰ কন্যাকহে চুতীয়া ৰজা ৰত্নধ্বজৰ পুত্ৰ বিজয়ধ্বজে বিবাহ কৰাই বুলি উল্লেখ আছে— “ন্যায়পালৰ কন্যা ৰত্নেশ্বৰী মহিষীৰ গৰ্ভত ৰত্নধ্বজৰ ঔৰষত খ্ৰীঃ ১২২৬ত বিজয়ধ্বজপালৰ জন্ম হয়। পুতেক ডেকা হ’লত, ৰত্নধ্বজে তেওঁলৈ ছোৱালী বিচাৰি, ওচৰত মিতিৰ পাতিবৰ যোগ্য লোক নেদেখি, কমতাপুৰৰ ৰজা নীলধ্বজৰ কন্যা এটি খুজিবৰ নিমিত্তে কটকী পঠিয়ায়। কিন্তু সেই কালৰ মহাপৰাক্ৰমী ৰজা অভিমানী নীলধ্বজে ৰত্নধ্বজৰ প্ৰস্তাৱ সৰ্গৰে দলিয়াই পেলালে। সেই কথাত অপমানিত হৈ ৰত্নধ্বজে কমতাপুৰ ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰিবৰ অৰ্থে, চুতীয়া ৰাজধানীৰ পৰা কমতাপুৰলৈ আলি বন্ধাই, দিনটোৰ বাটৰ অন্তৰে অন্তৰে কোঁঠ মৰাই লৈ বিপুল আয়োজনেৰে যুদ্ধযাত্ৰা কৰি যথাসময়ত নীলধ্বজ ৰজাৰ ৰাজ্যৰ সীমা

পালেগৈ। নীলধ্বজে চুতীয়া ৰজাৰ এনে আক্ৰোশ আৰু আয়োজন দেখি পেটে পেটে শঙ্কা কৰিলে। সেই সন্ধিৰ সূত্ৰ অনুসৰি নীলধ্বজে তেওঁৰ জীয়েক কেইগৰাকীৰ ভিতৰত সবাতোকৈ সুন্দৰীটক সালঙ্ক্যতাকৈ ৰাজ যোগ্য যৌতুকৰে সৈতে ৰত্নধ্বজ ৰজাৰ পুতেক বিজয়ধ্বজপাললৈ বিয়া দিলে।”

উপন্যাসখনত ৰাজনী কুঁৱৰীৰ চৰিত্ৰটো আৰম্ভণিৰে পৰা শেষলৈকে পোৱা যায়। চুকাংফা ৰজাৰ মৃত্যুৰ পাছত বৰপুত্ৰ চুখ্ৰাংফা ৰজা হয়। ৰাজনী কুঁৱৰীৰ পুত্ৰ চাওপুলাইয়ে ৰজা হ’বলৈ নাপাই জ্যেষ্ঠ ভাতৃ চুখ্ৰাংফাৰ বিৰুদ্ধে যড়যন্ত্ৰ কৰিছিল। এই যড়যন্ত্ৰৰ কথা জানিব পাৰি ৰাজনী কুঁৱৰীয়ে সতিনীৰ পুত্ৰ চুখ্ৰাংফাক সৰ্তক হৈ থকাৰ পৰামৰ্শ দিয়ে। সেয়ে চুখ্ৰাংফায়ে চাওপুলাইক ৰাজ্যৰ পৰা নিৰ্বাসন দিলে। চুখ্ৰাংফাৰ মৃত্যুৰ পিছত চুতুফা ৰজা হয়। চুতুফা ৰজাক চুতীয়া ৰজাই মিত্ৰতাৰ চলেৰে মতাই ভতৰা গৰুৰ দ্বাৰা গচকাই মাৰিলে। তাৰপিছত ত্যাওখামথি ৰজা হয়। ত্যাওখামথিৰ প্ৰথমা পত্নীৰ কোনো সতি-সন্তান নথকাত দ্বিতীয় কুঁৱৰীৰ গৰ্ভৱতী হোৱাৰ খবৰ পাই বৰ কুঁৱৰী অস্থিৰ হৈ পৰিল। আনফালে ত্যাওখামথিয়ে বৰ কুঁৱৰীৰ হাতত ৰাজ্যৰ দায়িত্ব অৰ্পণ কৰি চুতীয়া ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰিবলৈ গ’ল। বৰ কুঁৱৰীয়ে চলনা কৰি সৰু কুঁৱৰীক মৃত্যুদণ্ডৰ আদেশ দিয়ে। চাওদাঙে প্ৰাণে নামাৰি এখন ভূৰত ব্ৰহ্মপুত্ৰত উটাই দিয়ে। সৰু কুঁৱৰীয়ে হাবুঙৰ বেণুধৰ দেউৰ ঘৰত চুহানক জন্ম দিয়ে। পিছত সেই চুহানেই চুডাংফা ৰজা নামেৰে পৰিচিত হয়। চুডাংফা বা বামুণী কোঁৱৰৰ দিনত তিপমীয়াসকলে বিদ্ৰোহ কৰিছিল। তিপামৰ ডেকা তাইচুলায়ে নিজেই ৰজা হ’বলৈ চুডাংফাক হত্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তাইচুলাইৰ যড়যন্ত্ৰৰ বাবে নাংচেঙ কুঁৱৰীৰ মৃত্যু হয়। এনেদৰেই উপন্যাসখনৰ কাহিনীটো সমাপ্ত কৰিছে।

উপন্যাসখনৰ পটভূমি আৰু কাহিনীৰ জকাঁটো বুৰঞ্জীৰ পৰা লোৱা। কাহিনী আৰু চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ কৰিলে গম পোৱা যায় যে উপন্যাসখন Edward Gait ৰ A History of Assamৰ লগত মিল আছে। লেখিকাৰ

কল্পনাই উপন্যাসখনত ঠাই পাইছে। এই বিষয়ে লেখিকাই নিজেই কৈছে— “মোৰ এই উপন্যাসৰ উদ্দেশ্য কোনো বুৰঞ্জীমূলক তথ্য উদ্ধাৰ বা প্ৰতিষ্ঠা নহয়, মাথোন সকলোৰে জনা বুজা কথাখিনিকেই কাহিনীৰ আকাৰত উপস্থাপন কৰিছোঁ। কোনো এগৰাকী বিখ্যাত সাহিত্যিকে কোৱা কথা এযাৰ মনত পৰিছে— “Literature is where we go to explore the highest and lowest places in human society and human spirit where we hope to find not absolute truths. But the truth of the tale of the imagination and of the heart.”^৪

১.২ সামাজিক চিত্ৰ :

পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ উপন্যাসখনত ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ অসমৰ সামাজিক চিত্ৰ প্ৰতিফলিত হৈছে। উপন্যাসখনত বড়ো-কছাৰী সমাজ, আহোম সমাজ, মিচিং সমাজ, মিকিৰ সমাজৰ খাদ্য, সাজ-পাৰ, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, ৰীতি-নীতি, গীত-মাত আদিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। উপন্যাসখনৰ আৰম্ভণিতে কমতাৰ নৌ সেনাপতি মৈৰাফুই কছাৰী ৰাজ্যৰ সাপে খুঁতা ল’ৰা এজনক সুস্থ কৰাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ আৰু বিভিন্ন মিশ্ৰিত দ্ৰব্য খুৱাই মৈৰাফুই সাপে খুঁতা ল’ৰাটোৰ জীৱন বচাই দিয়ে। সেয়েহে কৃতজ্ঞতাৰ চিন স্বৰূপে ৰাইজে চোনানী পথাৰত সবাহৰ আয়োজন কৰে। সেই সবাহত কুবিৰ পূজাৰ অৰ্থে খংনায় বিমাখা দেৱী আৰু বীৰায় মহাদেৱক ধন্যবাদ জনায়। উপন্যাসখনত বৰ্ণনা আছে এনেদৰে— “পথাৰত দক্ষিণমুৱাকৈ গাঁৱৰ তিৰোতা মানুহবোৰ আৰু উত্তৰমুৱাকৈ মুনিহবোৰ বহি ল’লে। এডোখৰ ঠাইত কলপাত পাৰি সেন্দূৰৰ ফোঁট দি তাত দুখিলা তামোল-পাণ দি সাত গছি চাকি জ্বলোৱা হ’ল। দেউৰীয়ে মন্ত্ৰ মাতিবলৈ ধৰিলে। লগত অনা চৌকিছটা মুৰ্গী চৰাইকুবিৰ দেৱতাৰ নামত উচৰ্গা কৰি সকলো বিপদ নাশৰ বাবে ধন্যবাদ জনাই দেৱতাৰ আশীৰ্বাদ ল’লে আৰু ৰোগীৰ আৰোগ্য কামনা কৰিলে— হে ফৰবু! খুলুম বায়! (পৃ-১২)। বড়োসকলৰ গীতৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে।

ডেকাসকলে চিফুং বাঁহী বজাই গীত গাইছে এনেদৰে—

দেগ্গায় বাইছাণ্ডয়াও হাংসা হাংছানি

বে’ জীনীমাও মীনাল্লাবী.....

...জামফাই গুড়িনি ছয়াৰাম

মান্দাৰ বিবাৰ

ঐ, ছয়াৰাম মান্দাৰ বিবাৰ।”(পৃ-১৩)

উপন্যাসখনত দাওফাৰ পুত্ৰৰ অসুখৰ কাৰণ সাপৰ বংশ নিৰ্মূল বুলি বিশ্বাস কৰে। আয়ঙে মৈৰাফুই আগত বৰ্ণনা কৰিছে যে দাওফাই এবাৰ সাপৰ বংশ ধ্বংস কৰিবলৈ ছত্ৰাবলি বাঁহী বজাই সাপৰ কণীবোৰ ধ্বংস কৰিছিল। সেয়েহে পাপ লাগি দাওফাৰ পুত্ৰই উঠিব বহিব নোৱাৰে বুলি মানুহে বিশ্বাস কৰে। সাপৰ শাওপাতৰ পৰা মুক্তি পাবলৈ আৰু সৰ্পদেৱীৰ সন্তুষ্টিৰ বাবে দাওফাই প্ৰতি বছৰে মাত্ৰে পূজা অনুষ্ঠিত কৰে। এনেধৰণৰ লোকবিশ্বাস বড়ো-কছাৰীৰ সমাজত প্ৰচলিত।

উপন্যাসখনত খেৰাই পূজাৰ বৰ্ণনাও দিছে। খাম চিফুঙৰ সুৰে সুৰে আৱাহনৰ মন্ত্ৰত দৌদিনীসকলে বাথৌ বেদীৰ সন্মুখত ঢাল-তৰোৱাল লৈ ৰণচণ্ডিকাৰ মূৰ্তি ধৰিছিল। এই পূজাৰ নিয়মবোৰৰ বৰ্ণনা দিছে এনেদৰে— “ৰাজগৃহৰ উত্তৰ-পূব কোণত এট ওখ ঢাপত এডাল সিজু গছ। তাৰ দক্ষিণে এডাল তুলসী নয়োৰ কামিৰে খুঁটি মাৰি সেই খুঁটি পাঁচ মেৰকৈ নতুন বাঁহৰ বেৰ দিয়া হৈছে। ৰজাৰ চোতালৰ বেদীত বাথৌ মহাৰাজ। দেউৰীসকলে সৰিয়হ তেলত এৰাঁ সুতা দি মাটিৰ চাকি জ্বলাইছে। ৰাজগৃহৰ দক্ষিণে মৃত পূৰ্বপুৰুষসকলক উদ্দেশ্যিও বিশেষ পূজাৰ আয়োজন কৰিছে।” উপন্যাসখনত মামিদ্দীয়ে গাৰ্জা পূজা কৰাৰ কথা উল্লেখ আছে। কমতাৰ নৌসেনাপতি মৈৰাফুই যুদ্ধলৈ যোৱাৰ আগতে পত্নী মামিদ্দীয়ে গাৰ্জাশালিলৈ গৈছিল। লোকবিশ্বাস মতে গাৰ্জা থানত চাউল দোণেৰে ঢাকি থৈ, ৰাতিপুৱা চাউলৰ হৰণ-ভগন নহ’লে অপায়-অমংগল আঁতৰ হয় বুলি বিশ্বাস কৰে। মামিদ্দীয়েও মৈৰাফুইৰ বাবে আগদিনা এযোৰ তুলসী আৰু নটা চাউল দোণেৰে ঢাকি থৈছিল। কোনো হৰণ-ভগন নোহোৱাত ঈশ্বৰক উদ্দেশ্যি ধূপ-ধুনা জ্বলাই, গাহৰি, কুকুৰা, পাৰ,

ছাগলী উচৰ্গা কৰি পূজা কৰিলে। হাৰ্চদেউৰীয়ে উচ্চাৰণ কৰা মন্ত্ৰৰ উল্লেখ আছে—

হেং আয়ফাঁৰ আফফাঁৰ!

নাংছাঁৰী দানিলো মাদায় নংথা।

অৰাই দিননি মাদায় মাংছাঁৰী।

গামিনী গথো গথায় হৌৱা হৌজুওফাঁৰখী

সুখবায় সুখ লাগিনংগীন। (পৃ-৭৩)

চুতীয়া সমাজ : চুতীয়া ৰাজ্যত কেঁচাইখাতী গোঁসানীৰ আগত নৰবলি প্ৰথাৰ বৰ্ণনাও লেখিকাই দিছে। বেণুধৰ দেউৰ চৰিত্ৰটোৰ লগত জনাৰ্দন দেউৰ চৰিত্ৰটো বৰ কৌশলেৰে পৰিচয় কৰাই দিছে। হাবুঙত শালেগ্ৰামক ফুল-পাত দি পূজা কৰা বেণুধৰে নৰবলিৰ দৰে নিৰ্মম আৰু পৈশাচিক পূজা দেখি আচৰিত হ'ল। কোনো দিন পাপ নকৰা বুলি দাবী কৰা বেণুধৰে এই নিৰ্মম পূজা দেখাৰ পাছত পৰশুৰাম কুণ্ডত স্নান কৰি পাপ মোচন কৰিবলগীয়া হ'ল। জনাৰ্দন দেৱৰ মুখৰ কথাৰে লেখিকাই এই দেশত প্ৰচলিত হৈ অহা ধৰ্ম-কৰ্মৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে এনেদৰে— “এই দেশত শক্তি পূজা অতীজৰে পৰা চলি আহিছে। দেওশাল, থান আৰু গোঁসানীৰ পীঠবোৰত জীৱ-জন্তু বলি দিয়া হয়। কিন্তু নৰৰূপী নৰে নিজে কিদৰে নৰবলি দিব পাৰে, সেইটোহে আশ্চৰ্যকৰ। কামৰূপৰ পাল বংশীয় ৰজাসকলৰ সময়তো দেৱী পীঠত নৰবলি দিয়া হৈছিল। কামাখ্যাৰ ভৈৰৱী মন্দিৰতো এসময়ত নৰবলি হৈছিল। জয়ন্তীয়া চিহ্নেংসকলেও জয়ন্তী দেৱীৰ আগত মানুহ ধৰি নি বলি দিছিল। তিপ্লেৰাৰ ৰাজপৰিয়ালৰ কুল দেৱতাৰ আগতো নৰ বলি প্ৰথা প্ৰচলিত হেনো।” (পৃ-১১৬)

আহোম সমাজ : আহোম শাসন ব্যৱস্থা নিয়াৰিকৈ চলিবৰ বাবে ৰজাৰ পাছতে বৰগোহাঞি আৰু বুঢ়াগোহাঞি থাকে। প্ৰজাসকলক কৰ্ম অনুযায়ী ভিন ভিন খেলত ভাগ কৰি দিয়া হৈছিল। যেনে— কাড়ী, চমুৱা, বনুৱা, পাইক, সোণোৱাল, ৰূপোৱাল আদি। এহাজাৰ পাইকৰ ওপৰত

এজন হাজৰিকা, এশ পাইকৰ ওপৰত এজন শইকীয়া, বিশজন পাইকৰ ওপৰত এজন বৰা নিযুক্তি দিয়া হৈছিল। তেওঁলোকে কামৰ তদাৰক কৰে। এইবোৰৰ উপৰিও চুখাংফা ৰজাই চিৰিং কটকী, চেলেঙী কটকী, বানতলীয়া কটকী, বকতিয়াল কটকী, লাইলেঙীয়া কটকী আদি নতুন বাব সৃষ্টি কৰিছিল।

আহোমসকলে চোমদেওক পূজা কৰে। চোমদেও হৈছে বহুমূলীয়া চন্দ্ৰকান্ত মণিৰ প্ৰতীক মূৰ্তি। হেমকোষ অভিধানৰ মতে— “আহোমবিলাকৰ ঘাই দেৱতাৰ মূৰ্তি, তাক ইন্দ্ৰই আহোম ৰজাবিলাকৰ উপৰিপুৰুষ খুনলুং খুনলাইক দিছিল বুলি শুনা যায়, the name of the image of the principal God worshipped by the Ahoms.” তেওঁলোকে চকলং প্ৰথাৰে বিবাহ কৰাইছিল। চকলং প্ৰক্ৰমৰ বিষয়ে পদ্মনাথ গোহাঞিবৰুৱাই উল্লেখ কৰিছে এনেদৰে— বেদীৰ সন্মুখত ১০৮ টা ঠাকেৰে সোণৰ বা ৰূপৰ বা পিতলৰ বা কাঠৰ গছাত ১০৮ টা চাকি চোমদেৱৰ প্ৰমুখ্যে ১০৮ জন দেৱতাক উদ্দেশ্যি জ্বলিব। গছৰ সন্মুখত অষ্টচক্ৰবাহু মৰল দিয়া ভূমিৰ ওপৰত, জোঁৱাই বৰণেৰে সৈতে কাপোৰ কানি, বৰণ-মালা, আৰু দুটা গাৰুচক্ ভৰাই এখন শৰাই কন্যাকৰ্ত্তা বা কন্যা-ধৰা জ্ঞাতি গুৰুজনাই সসম্ভ্ৰমে থ'ব, সেই অনুক্ৰমেই দৰাৰ ফালৰ পৰাও কন্যাৰ উদ্দেশ্যে অনা সঁজুলিৰ সৈতে এখন শৰাই পাতিব।”^৬ উপন্যাসখনত চুডাংফা আৰু ৰাজনী কুঁৱৰীৰ চকলং প্ৰথাৰে বিবাহ হোৱাৰ কথা উল্লেখ আছে।

আহোমসকলৰ খাদ্য সস্তাৰৰ ভিতৰত অন্যতম হৈছে লাওপানী। তিতালাওৰ পাত্ৰত জমাই থোৱা লাওপানী তেওঁলোকৰ বাবে এক প্ৰকাৰৰ জলপান। কিয়নো সকাম-নিকাম, উৎসৱ-পাৰ্বণ, আলহী-অতিথি সৎকাৰ সকলো কামতে ব্যৱহাৰ কৰে। উপন্যাসখনত ৰাজনীয়ে চুডাংফাক লাওপানী তৈয়াৰ কেনেকৈ কৰা হয় তাক বুজাই দিছে এনেকৈ— “লাওপানী কৰিবলৈ পাতিসোন্দাৰ পাত, বনজালুক, টংলতি, জেতুলি পকাৰ পাত, কপৌঢ়েকীয়া আদি খুন্দি ভাতৰ লগত সানি জাৰকালি হ'লে পাঁচদিন, ঘামকালি হ'লে তিনিদিনমান

গামৈ দি ৰাখে। ‘ৰহী’ পৰিবলৈ ধৰিলে তৰলখিনি মাটিৰ কলহত ভৰাই ৰাখিলে দিনচেৰেকৰ পাছত কলহটো বসেৰে উপচি পৰে। তাৰ পাচত তাৰ পৰাই যাক যেনেকৈ লাগে চোকা, মিঠা, ৰঙা, ফিকা তেনেকৈ এই সোৱাদ পানীয়বিধ কৰি লয়। এয়া ৰজাঘৰীয়া লাওপানী চুহান। একেবাৰে উত্তম মদঘৰীয়াই বনোৱা।” (পৃ-৩০৬)

আহোম সমাজ ব্যৱস্থাত ‘ফাট’ তোলাৰ ব্যৱস্থা আছিল। উপন্যাসখনত দুবাৰ ফাট তোলাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। এবাৰ চুখাংফা ৰজাৰ ৰাজত্বকালত এবাৰ চুডাংফাৰ ৰাজত্বৰ কালত। ‘ফাট’ মানে বিশেষ একপ্ৰকাৰৰ ‘কৰ’। আহোমৰ বিষয়াসকলে চাৰিকড়ীয়াৰ পাৰৰ ম’হঘূলি চাপৰিত কৰ সংগ্ৰহ কৰি ৰং-বহুইচ কৰিছিল। পাহাৰ ভৈয়ামৰ পৰা মানুহে নিজৰ উৎপাদিত সামগ্ৰী লৈ ভিৰ কৰেহি। বস্তু সাল-সলনি কৰাৰো নিয়ম আছিল।

মিচিং সমাজ : উপন্যাসখনত ৰ’ইলা চৰিত্ৰটোৰ জৰিয়তে মিচিং সমাজখন দেখুওৱাইছে। মিচিংসকলে দএিঃ পংলক পূজা কৰে। ৰ’ইলাই সৰুকুঁৱৰীৰ সুকলমে অশৌচ হ’বলৈ দএিঃ পংলক পূজা দিয়াবলৈ মিবুক এটি গালু চোলা উপহাৰ দিছে। মিবুৱে আঃবাং গাই সন্তানৰ কুশল প্ৰাৰ্থনা কৰে বুলিও উল্লেখ আছে। খাদ্যৰ ভিতৰত— আপং, লংচৰ, পুৰাং, নামচিঙ, আমবুগ আদিৰ কথা উল্লেখ আছে। মিচিং গীতৰ বৰ্ণনা আছে এনেদৰে—

গুমৰাগ, গুমৰাগ, কেকনলক গুমৰাগ
লং ললেং ললেং লংলে
দাবই-লংলে ললেং লংলে। (পৃ-১৩৭)

মিকিৰ সমাজ : উপন্যাসখনত মিকিৰসকলৰ ৰীতি-নীতিৰ কথাও বৰ্ণনা আছে। চুডাংফাৰ কৃপাত কপিলী-ধনশিৰিৰ মাজত বহা মিকিৰসকলৰ ধানৰ উৎপাদন বাঢ়িল। সেয়েহে মাঘ মাহৰ শুক্লপক্ষৰ তৃতীয়াৰ দিনা ঝুমতলীত পূজাৰ আয়োজন কৰিছে। লংবিগছৰ তলত হেমফু, মুক্ৰাং আৰু ৰাছিংজা দেৱীৰ থাপনা পাতি ৰঙা কুকুৰা আৰু দেৱীলৈ বগা কুকুৰা কাটি পূজা কৰিছে।

তাৰ লগতে ইন্দ্ৰদেৱতা, বৰুণ আৰু সূৰ্যক প্ৰণাম জনাই পূজা আয়োজন কৰিছে এনেদৰে— “ কিছু ওখ টিলালেখীয়া অঞ্চলৰ ওপৰৰ সমতলত য’ত পূজাৰ আয়োজন কৰা হৈছে তাৰ সমান্তৰালকৈ অলপ দূৰত নদ-নদী, পৰ্বত-পাহাৰ, ৰ’দ-বৰষুণ, গছ-গছনিক প্ৰতীক হিচাপে লৈ একোখন থাপনা পাতি সৰগৰ ইন্দ্ৰদেৱতা— ‘চিনিংবিছ’, বৰুণ বা জলদেৱতা-হাৰাতাপ’, জলকুঁৱৰী-হাৰাতা পেহাগাৰী, সূৰ্যদেৱতা-আৰ্গাম আৰণি, লক্ষ্মীদেৱী চককাটপ আৰ্গামক ধন্যবাদ জনাবলৈ পূজাৰ আয়োজন কৰা হৈছে। আন এটা মূৰে গছ-পাতেৰে সজা সৰু জুপুৰি কুন্দুৰীত দেৱ-দেৱীলৈ নানা বিধৰ ভাত-পানী, সুৰা, মঙহ আদি ৰান্ধি উৰ্চগা কৰা হৈছে।” (পৃ-৪০৫)

কমতাপুৰৰ সমাজ : কমতেশ্বৰ প্ৰতাপধ্বজ বিষুংৰ উপাসক আছিল। সেয়েহে কমতাপুৰৰ মন্দিৰবোৰৰ বেদীত বাসুদেৱ বিষুং মূৰ্ত্তি বিদ্যমান। শংখ, চক্ৰ, গদা, পদ্মধাৰী বিদ্যমান। মন্দিৰবোৰত ৰাজপুৰুহিতে মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰিছে এনেদৰে—

ও নমঃ নাৰায়ণয়,
ও নমঃ ভগৱতে বাসুদেৱায়,
ও নমঃ বিষুংৰে সুৰপতয়ে মহাবলয়ে স্বাহা (পৃ-১৮)

জগন্নাথৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি, হয়গ্ৰীৱ মূৰ্ত্তি, কৃষ্ণ, বলোভদ্ৰ, সুভদ্ৰাৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তিও মন্দিৰবোৰত দেখিবলৈ পোৱা গৈছে। মন্দিৰৰ শংখ-ঘণ্টা ধ্বনিৰ মাজত আৱাহন মন্ত্ৰ পৰিস্ফুট হৈছে এনেদৰে—

মীনৰূপো বৰাহশ্চ নৰসিংহো হথৱা পুনঃ ।
আয়তু দেবো বৰদে মম নাৰায়ণো হ্যাগ্ৰতং ॥
সুমেৰোশ্চ পাদপীঠে পদকল্পিত মাসনাং ।
সৰ্ব স্বত্বহিতায়ার্থ তিষ্ঠ ত্বম্ মধুসূদন ॥ (পৃ-১৯)

উপন্যাসখনত কমতাপুৰৰ বৰ্ণনা দিওঁতেই

কাত্যায়িনীৰ মুখেৰে শংখযুগলৰ মহিমাৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। শংখযুগল ৰক্তস্নাতা হোৱা মানে ৰাজ্যত বিপদৰ আগজাননী হোৱা। সেই শংখযুগল হৰ্যবৰ্ধনে ভাস্কৰবৰ্মালৈ উপহাৰ হিচাপে দি পঠাইছিল। পূৰ্ণিমাৰ ৰাতি শংখযুগলৰ ৰং বগা হয় আৰু আউসীৰ ৰাতি গোমা হৈ পৰে। তাৰ পৰা কেৱল সাগৰৰ জলৰাশিৰ শব্দ নিৰ্গত হয়। শংখযুগলক যেনেকৈ নাৰাখক লাগিলে সদাই দক্ষিণমুৱা হৈ পৰে। মহামাৰীৰ আগজাননী দিবলৈ হ'লে সদাই হালধীয়া হৈ পৰে। এনেকুৱা ধৰণৰ লোক বিশ্বাস কমতাপুৰ সমাজত দেখিবলৈ পোৱা যায়।

৩.১ সামৰণি : উপন্যাসখনত কেইবাটাও দশকৰ বৰ্ণনা আছে। সেইবাবে বহু চৰিত্ৰৰ সমাহাৰ ঘটিছে। চৰিত্ৰ অনুযায়ী বিভিন্ন সমাজৰ অৱতাৰণা কৰিব লগা হৈছে। প্ৰত্যেকখন সমাজৰে সুকীয়া ৰীতি-নীতি আৰু ভাষাৰ আভাস দিছে। জনজাতীয় সমাজবোৰৰ বৰ্ণনা দিওঁতে তেওঁলোকৰ খাদ্য,সাজ-পাৰ,উৎসৱ সকলোবোৰ যাতে যথাযথ ভাৱে উপস্থাপন কৰিব পাৰে তাক গুৰুত্ব দিছে। ৪৬৩ পৃষ্ঠায়ুক্ত উপন্যাসখন বৰ্ণনাবহুল হৈছে যদিও লেখিকাই পটুৱৈসকলৰ আগত নতুন নতুন সমাজ আৰু চৰিত্ৰৰ কল্পনাৰ মাজেৰে সেই সময়ৰ বৰ অসমখনক ফুটাই তুলিব পাৰিছে।

প্ৰসঙ্গ সূত্ৰ :

১. গোস্বামী, চন্দনা : পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ, পৃ-৫
- ২ ভট্টাচাৰ্য,দেবেন্দ্ৰনাথ : কালিকা পুৰাণ,পৃ-১৮
- ৩ গোহাঞিবৰুৱা,পদ্মনাথ : অসমৰ বুৰঞ্জী,পৃ-১৮৭
- ৪ গোস্বামী,চন্দনা : পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ, পৃ- পাতনি
- ৫ বৰুৱা, হেমচন্দ্ৰ : হেমকোষ,পৃ-৫১৫
- ৬ গোহাঞিবৰুৱা,পদ্মনাথ : অসমৰ বুৰঞ্জী,পৃ-১৫৯

সহায়ক গ্ৰন্থপঞ্জী :

মূল গ্ৰন্থ :

গোস্বামী, চন্দনা : পাটকাইৰ ইপাৰে মোৰ দেশ, গুৱাহাটী : চন্দ্ৰপ্ৰকাশ, ২০১২

অন্যান্য গ্ৰন্থ :

গগৈ, অনিমা : স্বৰ্গদেউ ৰুদ্ৰসিংহ, গুৱাহাটী : চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, ২০১৫

গোস্বামী, চন্দন : কীৰ্ত্তিম। গুৱাহাটী। এ বি টি পাব্লিকেশ্বন, ২০১৮

চৌধুৰী, প্ৰতাপচন্দ্ৰ: অসম বুৰঞ্জী সাৰ, গুৱাহাটী : অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, ১৯৯১

ঠাকুৰ, নগেন, সম্পা : এশ বছৰৰ অসমীয়া উপন্যাস, গুৱাহাটী : জ্যোতি প্ৰকাশন, ২০১২

দত্ত, শৰৎ কুমাৰ : সম্পা। অসম বুৰঞ্জী (খৃঃ ১৬৪৮ - ১৬৮১), গুৱাহাটী : অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, ১৯৯১

দাস, অমল চন্দ্ৰ : সম্পা। অসমীয়া উপন্যাস পৰিক্ৰমা। গুৱাহাটী : অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, ১৯৯১

বৰুৱা, ঘনকান্ত : আহোম প্ৰাইমাৰ (ব্যাকৰণ সৈতে)। গুৱাহাটী : অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, ২০১০

বৰুৱা, গুণাভিৰাম	: আসাম বুৰঞ্জী, গুৱাহাটী : অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, ২০১৬
বৰবৰুৱা, হিতেশ্বৰ	: আহোমৰ দিন, গুৱাহাটী : অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, ২০১৮
ভূঞা, সূৰ্য্যকুমাৰ, সম্পা	: কচাৰী বুৰঞ্জী, গুৱাহাটী : অসম গৱৰ্ণমেণ্টৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, ডিপাৰ্টমেণ্ট অৱ হিষ্টৰিকেল এণ্ড এণ্টিকোৱেৰিয়ান ষ্টাডি, আসাম, ১৯৩৬
ভূঞা, সূৰ্য্যকুমাৰ, সম্পা	: জয়ন্তীয়া বুৰঞ্জী, গুৱাহাটী : অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, ২০১২
ভূঞা, সূৰ্য্যকুমাৰ, সম্পা	: তুংখুঙ্গীয়া বুৰঞ্জী, গুৱাহাটী: অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, ২০১০
ভূঞা, সূৰ্য্যকুমাৰ, সম্পা	: দেওধাই অসম বুৰঞ্জী, গুৱাহাটী : অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, ২০০১
ভূঞা, সূৰ্য্যকুমাৰ, সম্পা	: সাতসৰী অসম বুৰঞ্জী, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, ২০১৮
ৰাজকুমাৰ, সৰ্বানন্দ	: ইতিহাসে সোঁৱৰা ছশটা বছৰ, গুৱাহাটী : বনলতা, ২০১৩
শৰ্মা, সত্যেন্দ্ৰনাথ	: অসমীয়া উপন্যাসৰ গতিধাৰা, গুৱাহাটী: সৌমাৰ প্ৰকাশ, ২০১০

ইংৰাজী গ্ৰন্থ :

Baruah, K.L.	: Early history of kamrupa, Guwahati, Layer's Book stall, 1988m Print II.
Gait, Edward	: A history of Assam, Colcutta, Thacker Spink & Co, 1926 Print.

আলোচনী :

হাকচাম, উপেন ৰাভা (সম্পা)	: দগো ৰাংছাং, গুৱাহাটী, দগো ৰাংছাং গৱেষণা সমিতি, সপ্তম বছৰ, দ্বাদশ সংখ্যা, ২০২০, ছপা।
---------------------------	--